

DAVR XARAJATLARI VA UNING TARKIBI: SOTISH XARAJATLARI VA MA'MURIY-BOSHQARUV XARAJATLARI

Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti
professori v.b., i.f.d. (DSc)

Boronov Bobur Farxodovich

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Urinboyev Bexruz Zoir o'g'li

Annotatsiya. Ushbu maqolada davr xarajatlari va uning tarkibiy qismlari, xususan, sotish xarajatlari va ma'muriy-boshqaruv xarajatlarining mohiyati, tuzilishi va ularning korxonada faoliyatidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Davr xarajatlarini optimallashtirish yo'llari, ularni qisqartirishning zamonaviy usullari va me'yoriy hujjatlar asosida boshqarishning ilmiy-uslubiy asoslari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: davr xarajatlari, sotish xarajatlari, ma'muriy xarajatlar, moliyaviy hisobot, boshqaruv hisobi, xarajatlarni tahlil qilish, O'zbekiston.

Аннотация. В данной статье анализируются природа, структура и значение периодических издержек и их составляющих, в частности, коммерческие издержки и административно-управленческие расходы, в деятельности предприятия. Осветлены пути оптимизации периодических издержек, современные методы их сокращения, а также научно-методические основы управления на основе нормативно-правовых документов.

Ключевые слова: периодические издержки, коммерческие издержки, административные издержки, финансовая отчетность, управленческий учет, анализ затрат, Узбекистан.

Abstract. This article analyzes the nature, structure and importance of period costs and their components, in particular, selling expenses and administrative and management expenses, in the activities of the enterprise. Ways to optimize period costs, modern methods of reducing them, and scientific and methodological foundations of management based on regulatory documents are highlighted.

Keywords: period costs, selling expenses, administrative expenses, financial reporting, management accounting, cost analysis, Uzbekistan.

KIRISH

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatining samaradorligi va raqobatbardoshligini ta'minlash uchun xarajatlarni to'g'ri hisobga olish, tahlil qilish va boshqarish alohida ahamiyat kasb etadi. Mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxini shakllantirishda davr xarajatlarining tutgan o'rni va ularni to'g'ri tasniflash korxonada moliyaviy natijalarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasida xarajatlarni hisobga olish va moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan amalga oshiriladi [1]. Ushbu Nizomga ko'ra, barcha xarajatlar ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar va davr xarajatlariga bo'linadi.

Davr xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydi, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadi. Ular sotish xarajatlari, boshqarish xarajatlari (ma'muriy sarf-xarajatlar) va boshqa operatsion xarajatlar va zararlardan iborat. Davr xarajatlarini samarali boshqarish korxonaning umumiy moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir qiladi.

2024-yilda O'zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsuloti 107,7% ga o'sdi, sanoat ishlab chiqarishi 106,8% ni tashkil etdi [2]. Sanoat tarmog'ining yalpi qo'shilgan qiymati 6,8% ga o'sdi. Bu o'sish sur'atlarini ta'minlashda korxonalar xarajatlarini optimallashtirish va boshqarishning muhim roli bor. 2024-yilda qurilish ishlari hajmi 233 832,9 mlrd so'mni tashkil etib, o'sish sur'ati 108,8% ni tashkil etdi [2].

Davr xarajatlari deb, ma'lum bir hisobot davrida pul shaklida ifodalangan, ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lmagan, biroq mahsulotlarni sotish va korxonani boshqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarga aytiladi. Ular mahsulot tannarxiga kiritilmaydi va hisobot davrining moliyaviy natijasini hisoblashda to'g'ridan-to'g'ri xarajat sifatida qabul qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 54-sonli qaroriga asosan davr xarajatlari quyidagi guruhlariga ajratiladi [1]:

- a) Sotish xarajatlari - mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib berish bilan bog'liq xarajatlar;
- b) Boshqarish xarajatlari (ma'muriy sarf-xarajatlar) - korxonani boshqarish bilan bog'liq xarajatlar;
- v) Boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.

Buxgalteriya hisobining hisobvaraqlar rejasi bo'yicha davr xarajatlari quyidagi hisobvaraqlarda yuritiladi: 9410 "Sotish xarajatlari", 9420 "Ma'muriy xarajatlar", 9430 "Boshqa operatsion xarajatlar" [3]. Bu hisobvaraqlarning har biri hisobot davri oxirida 9910 "Yakuniy moliyaviy natija" hisobvarag'i bilan bog'langan holda yopiladi.

Davr xarajatlarning moliyaviy hisobotda aks ettirilishi

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari va O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga muvofiq, davr xarajatlari daromadlar hisobotida alohida qatorda ko'rsatiladi. 1-son BHXS (IAS) "Moliyaviy hisobotni taqdim etish" standartiga asosan, korxonalar o'z xarajatlari tarkibini taqdim etishda sotish xarajatlari va ma'muriy xarajatlarni alohida ko'rsatishlari kerak [4].

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirining 2024-yil 8-oktyabrdagi 181-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan nizomga muvofiq, moliyaviy hisobotlarni taqdim etish tartibi belgilab berilgan [5].

Ushbu hujjat davr xarajatlarini moliyaviy hisobotda to'g'ri aks ettirishni ta'minlaydi.

Sotish xarajatlari mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib berish jarayonida yuzaga keladigan xarajatlardir. Ular mahsulot tannarxiga kiritilmaydi va hisobot davrining xarajatlari sifatida daromadlar hisobotida aks ettiriladi.

Sotish xarajatlari tarkibiga quyidagi xarajatlar kiradi [1]:

- mahsulotlarni tashish va yuklash xarajatlari;
- marketing va reklama xarajatlari;
- savdo xodimlari mehnat haqi va ularga bog'liq ijtimoiy sug'urta ajratmalari;
- savdo joylari ijarasi va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;
- mahsulot namoyishlari va yarmarkalar o'tkazish xarajatlari;
- mijozlarga xizmat ko'rsatish xarajatlari;
- savdo bo'limining boshqaruv xarajatlari.

Sotish xarajatlarini tahlil qilish

O'zbekiston Respublikasida chakana tovar aylanmasi 2024-yilda 111,2% ga o'sdi [2]. Bu o'sish sotish xarajatlarining ham oshishiga sabab bo'ldi. Xizmatlar sohasining yalpi qo'shilgan qiymati 657 348,5 mlrd so'mni tashkil etib, 2023-yilga nisbatan 7,7% ga o'sdi. Shu jumladan, savdo xizmatlari 11,5% ga o'sdi.

Sotish xarajatlarini tahlil qilishda quyidagi ko'rsatkichlar asosiy o'rin tutadi: sotish xarajatlarining sof tushumdagi ulushi, sotish xarajatlarining o'sish sur'ati, bir so'm sotish xarajatiga to'g'ri keladigan sof tushum miqdori.

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha 2024-yilda chakana tovar aylanmasining o'sishi xizmatlar ko'rsatish sohasida alohida o'rin tutadi. Yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar 10,7% ga, tashish va saqlash xizmatlari 8,5% ga, axborot va aloqa xizmatlari 24,7% ga o'sdi [2]. Bu ko'rsatkichlar sotish xarajatlarining tuzilishini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Sotish xarajatlarining tuzilishi (tahliliy jadval)

O'zbekiston Respublikasi korxonalarida sotish xarajatlarining tuzilishini tahlil qilish maqsadida quyidagi jadval tuzildi:

T/r	Ko'rsatkich nomi	Summasi (mlrd so'm)	Ulushi (%)
1	Tashish va yuklash xarajatlari	12,5	25,0
2	Marketing va reklama xarajatlari	15,0	30,0
3	Savdo xodimlari mehnat haqi	10,0	20,0
4	Savdo joylari ijarasi	8,0	16,0
5	Boshqa sotish xarajatlari	4,5	9,0
	JAMI	50,0	100,0

1-jadval. Sotish xarajatlarining tuzilishi (shartli misol)

Yuqoridagi jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, sotish xarajatlari tarkibida marketing va reklama xarajatlari eng katta ulushni (30%) tashkil etadi. Bu zamonaviy bozor sharoitlarida iste'molchilarga yetkazib berish uchun samarali marketing kanallarini qo'llash zarurligini ko'rsatadi. Tashish va yuklash xarajatlari (25%) ham katta ulushni egallaydi, bu esa logistika tizimini optimallashtirish orqali kamaytirish mumkin.

Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari (boshqarish xarajatlari) korxonani boshqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlardir. Ular ishlab chiqarish va sotish jarayonlaridan ajralib turadi va korxonaning umumiy boshqaruv apparati faoliyati bilan bog'liq.

Ma'muriy xarajatlari tarkibiga quyidagilar kiradi [1]:

- boshqaruv xodimlari mehnat haqi va ularga bog'liq ijtimoiy sug'urta ajratmalari;
- ma'muriy binolarni saqlash va ta'mirlash xarajatlari;
- ma'muriy apparat xarajatlari (kanstovar buyumlari, aloqa xizmatlari, axborot texnologiyalari);
- konsalting va auditorlik xizmatlari;
- boshqaruv apparati binolari uchun ijara to'lovlari;
- ma'muriy xodimlarning safar xarajatlari;
- boshqaruv apparatining boshqa xarajatlari.

Ma'muriy xarajatlarini tahlil qilish

Ma'muriy xarajatlarni tahlil qilishda ularning umumiy xarajatlari ichidagi ulushi, ularning o'sish dinamikasi va samaradorligi asosiy ko'rsatkichlar hisoblanadi. O'zbekiston korxonalarida ma'muriy xarajatlari umumiy davr xarajatlarining 35-40% ni tashkil etadi.

2024-yilda O'zbekiston Respublikasi sanoat tarmog'ida yuz bergan ijobiy o'sishlar ma'muriy xarajatlar strukturasi ham o'zgartirdi. Sanoat tarmog'ining yalpi qo'shilgan qiymati tarkibida tog'kon sanoati va ochiq konlarni ishlash 1,9% ga, ishlab chiqaradigan (qayta ishlash) sanoat 7,7% ga o'sdi [2]. Bu o'sish ma'muriy xarajatlarning bir qismini kompensatsiya qilish imkonini berdi.

Boronov B.F. o'z tadqiqotlarida mahsulot tannarxini hisoblashda umumishlab chiqarish xarajatlarning o'rnini va ularning hisobini takomillashtirish masalalarini o'rganib chiqdi [6]. Uning fikricha, ma'muriy xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish orqali korxonalar rentabelligini oshirish mumkin.

Ma'muriy xarajatlarning tuzilishi

Ma'muriy xarajatlar tuzilishini tahlil qilish maqsadida quyidagi jadval keltiriladi:

T/r	Ko'rsatkich nomi	Summasi (mlrd so'm)	Ulushi (%)
1	Boshqaruv xodimlari mehnat haqi	18,0	40,0
2	Binolarni saqlash va ta'mirlash	9,0	20,0
3	Aloqa va axborot texnologiyalari	6,75	15,0
4	Auditorlik va konsalting xizmatlari	4,5	10,0
5	Boshqa ma'muriy xarajatlar	6,75	15,0
	JAMI	45,0	100,0

2-jadval. Ma'muriy xarajatlarning tuzilishi (shartli misol)

Tahlil natijalaridan ko'rinib turibdiki, ma'muriy xarajatlar tarkibida boshqaruv xodimlari mehnat haqi eng katta ulushni (40%) tashkil etadi. Bu korxonada boshqaruv apparati samaradorligini oshirish va mehnat unumdorligini ko'tarish orqali optimallashtirish mumkin. Binolarni saqlash va ta'mirlash xarajatlari (20%) ham sezilarli ulushni egallaydi.

Davr xarajatlari optimallashtirish korxonalar rentabelligini oshirishning muhim yo'nalishlaridan biridir. Quyidagi yo'nalishlar orqali davr xarajatlari samarali boshqarish mumkin:

Birinchi, marketing xarajatlari optimallashtirish. Zamonaviy raqamli marketing vositalaridan foydalanish an'anaviy reklama kanallariga nisbatan 30-40% arzonroq va samaraliroq. Ijtimoiy tarmoqlar, kontent marketing va qidiruv tizimlari optimallashtirish orqali mijozlarga yetkazib berish xarajatlari sezilarli darajada kamaytirish mumkin.

Ikkinchi, logistika tizimini takomillashtirish. Yetkazib berish marshrutlarini optimallashtirish, zamonaviy transport boshqaruv tizimlaridan foydalanish va ombor xo'jaligini avtomatlashtirish orqali tashish xarajatlari 15-20% gacha kamaytirish mumkin.

Uchinchi, ma'muriy apparatni optimallashtirish. Korxonalar boshqaruv tuzilmasini soddalashtirish, axborot tizimlarini joriy etish va mehnat unumdorligini oshirish orqali ma'muriy xarajatlari kamaytirish mumkin. Abdusalomova N.B. o'z tadqiqotlarida boshqaruv hisobi tizimida ichki nazorat va byudjetlashtirish uslubiyatini takomillashtirish masalalarini ko'rib chiqdi [7].

Ochilov O.I. o'z dissertatsiyasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda investitsiyalar hisobi va tahlilini takomillashtirish bo'yicha takliflar keltirdi [8]. Uning fikricha, davr xarajatlari optimallashtirish korxonalar investitsiya faoliyatini ham yaxshilaydi.

O'zbekiston Respublikasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar soni ortib borayotgani davr xarajatlari boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish zarurligini ko'rsatadi. 2024-yilda korxonalar soni bo'yicha o'sish sur'atlari ijobiy dinamikani namoyish etdi [2].

Davr xarajatlari boshqarishning zamonaviy usullariga quyidagilar kiradi:

Byudjetlashtirish tizimi. Davr xarajatlari bo'yicha byudjetlarni shakllantirish va ularni bajarish ustidan nazorat o'rnatish xarajatlarni nazorat qilishning samarali usulidir. Har bir xarajat turi bo'yicha byudjet rejalashtiriladi va haqiqiy xarajatlar byudjet ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi.

Standart xarajatlar usuli. Har bir xarajat turi bo'yicha standart (me'yoriy) ko'rsatkichlar belgilanadi va haqiqiy xarajatlar ushbu standartlar bilan solishtiriladi. Standartdan og'ishlar sabablari tahlil qilinadi va zarur chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

ABC-tahlili. Xarajatlarni ularning ahamiyatiga qarab A, B va C guruhlariga ajratish orqali boshqarish e'tiborini eng muhim xarajatlar ustiga qaratish mumkin. A-guruhi xarajatlar (10-15% turlar 70-80% xarajatlarni tashkil etadi) alohida nazorat qilinadi.

Boronov B.F. o'z tadqiqotlarida yog'-moy mahsulotlari ishlab chiqarish xarajatlari hisobining nazariy va metodologik asoslarini takomillashtirishni taklif qildi [9]. Uning ishlarida xarajatlar hisobini yuritishning zamonaviy usullari va axborot tizimlaridan foydalanish masalalari yoritilgan.

Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asoslarga ko'ra, xarajatlar hisobot davrida moddiy aktivlarning kamayishi yoki majburiyatlarning oshishi shaklida ehtimoldan xoli ravishda yuzaga keladigan iqtisodiy foydalanishda aktivlarning kamayishi yoki majburiyatlarning oshishi bo'lib, bu shareholders (aksiyadorlar) kapitaliga kamaytirish olib keladi [10].

Xarajatlarni to'g'ri tasniflash va hisobga olish Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga (BHXS/IAS) muvofiq amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi moliya vazirining 2022-yil 10-noyabrdagi 61-sonli buyrug'i bilan O'zbekiston Respublikasi hududida qo'llash uchun moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari va unga tushuntirishlar matnini tan olish to'g'risida qaror qabul qilingan [4].

Davr xarajatlarini takomillashtirishda quyidagi nazariy tamoyillarga amal qilish zarur:

1. Muvofiqlik tamoyili - xarajatlar daromadlar bilan bir davrga tegishli bo'lishi kerak;
2. Ehtiyotkorlik tamoyili - xarajatlarni ehtimol kamaytirish yo'lida emas, balki ularni to'liq va o'z vaqtida aks ettirish orqali amalga oshiriladi;
3. Ochiqlik tamoyili - xarajatlar haqidagi ma'lumotlar foydalanuvchilar uchun tushunarli va foydali bo'lishi kerak;
4. Mohiyat ustuvorligi tamoyili - xarajatlarning huquqiy shaklidan ko'ra iqtisodiy mohiyati muhimroq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, davr xarajatlari korxonaning moliyaviy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Sotish xarajatlari va ma'muriy-boshqaruv xarajatlarini samarali boshqarish orqali korxonada rentabelligini oshirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi korxonalarida davr xarajatlarini optimallashtirish bo'yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Davr xarajatlarini byudjetlashtirish tizimini joriy etish va byudjet rejalari bajarilishini doimiy nazorat qilish zarur.
2. Xarajatlar tahlilini avtomatlashtirish axborot tizimlari orqali amalga oshirish tavsiya etiladi.
3. Marketing va reklama xarajatlarining samaradorligini baholash tizimini yaratish kerak.
4. Ma'muriy apparat samaradorligini oshirish maqsadida tashkiliy tadbirlar o'tkazish lozim.
5. Logistika jarayonlarini optimallashtirish orqali tashish va yetkazib berish xarajatlarini kamaytirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi statistika ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ijobiy o'sish kuzatildi [2]. Davr xarajatlarini samarali boshqarish ushbu o'sish sur'atlarini yanada oshirishga xizmat qiladi. Korxonalar xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish orqali o'z raqobatbardoshligini oshirishi va bozor pozitsiyalarini mustahkamlashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni. 2016-yil 13-aprel, № O'RQ-404.
2. O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati (2024-yil yanvar-dekabr). - Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi, 2025. - B. 12-18. (stat.uz).
3. O'zbekiston Respublikasi moliya vazirining "O'zbekiston Respublikasi hududida qo'llash uchun moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari va unga tushuntirishlar matnini tan olish to'g'risida"gi Buyrug'i. 2022-yil 10-noyabr. 61-son.
4. 1-son BHXS (IAS) "Moliyaviy hisobotni taqdim etish".
5. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirining "Moliyaviy hisobotlarni taqdim etish muddatlari hamda ularning tarkibi va mazmuni to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi Buyrug'i. 2024-yil 8-oktyabr. 181-son.
6. Boronov, B. (2022). Mahsulot tannarxini hisoblashda umumishlab chiqarish xarajatlarining o'ri va ularning hisobini takomillashtirish. *Economics and Innovative Technologies*, 10(6), 31-42.
7. Abdusalomova N.B. Boshqaruv hisobi tizimida ichki nazorat va byudjetlashtirish uslubiyatini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. T.: 2019-yil, 26-bet.
8. Ochilov O.I. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda investitsiyalar hisobi va tahlilini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. T.: 2021, 228-b.
9. Boronov, B. F. (2022). Yog'-moy mahsulotlari ishlab chiqarish xarajatlari hisobining nazariy va metodologik asoslarini takomillashtirish. ISSN 2181-3191 VOLUME 1, ISSUE 7 OCTOBER 2022, 202284.
10. Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2024-yil 12-iyulda ro'yxatdan o'tkazilgan. 3530-son.
11. Boronov B.F. Yog'-moy mahsulotlari hisobi metodologiyasini takomillashtirish. T.: TMI, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya, 2023, 244-b.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori. 2020-yil 24-fevral. PQ-4611.